

Opponensi vélemény Forgács Tamás Történeti frazeológia című akadémiai doktori értekezéséről

Az utóbbi időkben jelentősen fellendül nálunk a szólás- és közmondás-, illetve a frazémakutatás, lásd főleg Bárdosi Vilmos, Forgács Tamás, Hadrovics László, Szemerkenyi Ágnes és Tóthné Litovkina Anna munkáit (a nevek ábécérendben). Forgács Tamás (is) e terület kutatóinak igen jeles képviselője. Számos tanulmányt írt róla hazai és külföldi (főleg német) orgánumban. Hallgatók bevonásával egy OTKA tervmunka keretében úttörő módon összeállította – elsősorban elektronikus szövegkorpuszokból, a sajtó anyagából – a mai magyar nyelvben élő frazémák szótárát; a használatot mutató példamondatokkal, olykor eredet- és nyelvhelyességi magyarázatokkal is ellátva (Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve. Bp., 2003). Ugyanennek bővített és átdolgozott kiadása 2013-ban jelent meg. S írt egy nyelvészeti segédkönyvet is e tárgyból (Bevezetés a frazeológiába. Bp., 2007). S más területekkel szintén foglalkozott: Huszita biblia, magyar nyelvtan németül, s ő az egyik fő szervezője a Szegeden megrendezett nyelvtörténeti konferenciáknak is (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei), amelynek a tíz kötete épp most került fel az internetre.

Mindezekről majd nyilván szól az életpálya-ismertetés is. Ezeket azért említettem, hogy magam is jelezzem, Forgács Tamásnak már korábban olyan munkái születtek, amelyek jó háttérrel biztosítottak értekezésének megszületéséhez, s amelyben ezekből fel is használt.

A 2003-as könyve Előszavában Forgács arról szól, azért fogott ehhez a munkához, mivel az addig legújabbnak tekinthető O. Nagy Gábor készítette Magyar szólások és közmondások című könyv (Bp., 1976) elsősorban nyelvtörténeti jellegű, s így nagy szükség van arra, hogy a mai magyar nyelv állandósult szókapcsolatait összegyűjtsük. Disszertációja Összegzésének végén pedig azt mondja, hogy a történeti frazeológia elhanyagoltsága miatt fontos lenne, s hozzá is szeretne járulni, hogy „az eddigieknél nagyobb figyelem forduljon az állandósult szókapcsolatok keletkezésének és változásának kérdésköre felé, s hogy történeti megközelítésük a korábbi évtizedek keletkezéstörténeti kérdéseket és a motiváltságot a középpontba helyező leírásai helyett (vagy mellett) egyre inkább ezeknek a szóképzési egységeknek a nyelvi, illetve nyelvtörténeti szempontokat előtérbe helyező vizsgálatát jelentse.” Magam inkább a „mellett” mellé állnék, mert Forgács disszertációja maga is mutatja, hogy a nyelvtörténeti és a néprajzi, művelődéstörténeti szempont igen sokszor egymásra van utalva. Abban azonban teljesen igaza van Forgács Tamásnak, hogy e téren a kifejezetten nyelvészeti kérdéseknek és azok elméletének a kutatását szorgalmazza. Hivatkozik is rá, hogy ezek csekély kidolgozottságát már O. Nagy Gábor és Hadrovics László is megjegyezte. Ugyanakkor magam a kisepikai műfajok felől indulva és rájuk a néphagyományra tekintve azt is el tudom fogadni, ha a közmondások, szólások és egyes sajátos kifejezésformák a folklórban is kitüntetett szerephez jutnak. Mint ahogy például A magyarság néprajza III. kötetében Tolnai Vilmos írt ezekről összefoglalóan (Bp., 1935), a legutóbbi Magyar Néprajz V.-ben (1988) Szemerkenyi Ágnes, az általa szerkesztett egyetemi tankönyvben pedig Voigt Vilmos (1998). – S azt is tudjuk, e terület egyes kategóriái érintkeznek, sokszor nehéz a (viszonylagos) meghatározásuk elkülönítésük is, és terminológiai eltérések szintén vannak. Szemerkenyi Ágnes is hivatkozik

könyve (Szólások és közmondások. Bp. 2009, 2. kiad. 2019) Előszavában például Archer Taylornak, a múlt század nagy folkloristájának egy mondására, aki arra a kérdésre, hogy mi a közmondás, azt felelte: „Könyvem [The Proverb, 1931] egészében rejlik a meghatározás.” (Szemerkényi aztán az újabb kutatásokra is támaszkodva ad egy nyolcsoros meghatározást. A Magyar Néprajz V.-ben pedig hosszabban írt a közmondás különböző meghatározási problémáiról. – Jelezze ez azt is, ami természetes, hogy egy tudományterületnek, kérdésnek különböző megközelítései is lehetnek.)

Forgács disszertációja szempontjából is nyilván az az (egyik) fő probléma: mit értünk a frazéma terminuson. Leegyszerűsítve: egyesek csak azokat az állandósult szókapcsolatokat, amelyek idiomatikusak, tehát jelentésük nem következtethető ki tagjaiknak a szókapcsolaton kívül való előfordulásaiból. A másik felfogás „az integrálódott jelentésű, állandósult szókapcsolatokat is frazémának tekinti, „azaz csak az összeforrottságot, az egységként való reprodukálhatóságot” teszi kritériummá (l. Forgács 2013: IX). Ő, szerintem helyesen, ezt az újabb felfogást érvényesíti, amely egyébként a frazémák egyes típusait nyilván közelebb viszi a nyelvészethez, mint a folklórhoz. Itt, persze, az a meggondolandó: a szókapcsolat(ok) tagjai közt, hogyan húzzuk meg az említett kritériumoknak megfelelő határt. (Forgács tehát figyelembe veszi pl. mind a *dugába dől* szólást, mind az *Ott az ajtó!* ún. szituációs klisé.)

Forgács Tamás disszertációja nem könnyű olvasmány. Anyanyelvünk frazémáinak, köztük a szólásoknak és a közmondásoknak a problémakörét próbálja részletesen felvázolni történeti szempontból (és a máig terjedően). Főleg a német szakirodalomra támaszkodik, de a magyarra is, s nem kevéssé az oroszra, valamint angol anyagot szintén használ és egy-két más nyelvből valót. Németszakosként s több évi német nyelvterületen való tartózkodással – és persze, kitartó munkával – a széleskörű német szakirodalomba és példaanyagba igen jól beleásta magát, így megjegyzéseivel esetenként a német frazémakutatáshoz is hozzászólt. Néha Európán kívüli nyelvekre is kitért, de kutatása Európa-központú, illetve, amennyiben a frazeologizálódás módjai lényegében általánosnak tekinthetők, akkor egyfajta általános mintázat kialakításához is hozzájárulhat. Noha az belátható, hogy földgolyónkon lehetnek különböző és eltérő módszerek és megoldások is. Most csak hirtelen jutott eszembe, hogy a vogul *χosa minas, wāt'i minas* 'hosszan ment, röviden ment', azaz 'ment, mendegélt'-ben (vö. Kálmán: Chrestomathia Vogulica. 2. kiad. 1976: 75) is érdekes, bár típusba sorolható a szerkezeti megfelelés.

Az egész disszertáció fölépítése – a szakirodalom, elsősorban a német, felhasználásával is –, részletesen kidolgozott elgondolás. 117 fő- és alpontos felosztás, 293 sokszor nem is rövid, és olykor vitatkozó lábjegyzettel. Úgyhogy az opponensnek, ha csak a bő három és fél oldalas tartalomjegyzéket felolvasná, már jó ideje elmenne. – Mivel magam inkább a hagyományos filológia művelője lennék, a disszertációhoz inkább erről az oldalról szólok hozzá, s idő hiányában is, elméleti kérdésekbe nem nagyon mennék bele. Ezért először röviden egy-két részlettel a disszertációról adnék némi képet, majd – noha jónak tartom – kiegészítéseket, néhány korrekciót, pontosítást teszek, s egy-két dologra felhívom a figyelmet.

Az Előszóban Forgács a céljáról szól, s a dolgozat szerkezetét mutatja be röviden, azt is megjegyezve, hogy az egyes témakörök után részösszefoglalások vannak, végül pedig egy Összegzés. A hosszú dolgozat elméleti háttére és számos példája okán ezek hasznosak is. A dolgozat második fejezete (A történeti frazémavizsgálat módszertani kérdései) például 55 oldal, bő két oldalnyi részösszefoglalóval és 22 alpontba osztott anyaggal. Itt szól, mások mellett, a

frazeológiaiag erősen reprezentált témakörökről és lexikális csoportokról, a kommunikációs szituációkról és funkciókról. S példák következnek többek között a 'félrevezet, megtéveszt' jelentésű lexémákra (*átejt, átráz, átvág* stb.), az ilyen jelentésű szólásokra (*a bolondját járatja vkivel, beültet a hintába vkit*); a 'meghal' jelentésre is számos példát hoz: *kimúlik, elhunyt* stb., illetve: *beadja a kulcsot, kileheli/kiadja a lelkét* stb.). Frazémákban gyakori lexémacsoportként említi a testrészneveket, egyes állatok, növények, számos ruhadarab és természeti jelenség nevét (*befogja a száját; hízeleg, mint a macska* stb.) A frazeologizálódás folyamatáról szóló fejezetben két német kutató (Barz, Irmhild és Munske, Horst Haider) felfogását hasonlítja össze és kommentálja. Vagy: a 4. fejezetben (A frazeologizálódási folyamatot kísérő változások az állandósult szókapcsolatokban) egyebek mellett több nyelvtani változásra is kitér, például a névelő elmaradására: Péter *a lapátra tette* a kutyapiszkot → Péter *lapátra tette* a beosztottját; A varga a bőröket *a cserben hagyta* → A varga a segédjét *cserben hagyta*; *Der Hund zieht die Leine* [A kutya húzza a pórázt] → *Der Hund zieht Leine* [A kutya szalad, eltűnik] (vö. Burger – Linke 1998: 748; Röhrich (1991: 955). S Forgács itt még megjegyzi: „Valójában mindkét esetben további aspektusai is vannak a szabad szószerkezet és a frazéma különbségének: a szabad szószerkezetben ugyanis kaphat igekötőt is az ige, s fordított szórenddel is állhat: *rátette a lapátra*, ill. *benne hagyta a cserben*.” Vannak olyan esetek is, amikor egy frazéma értelmezéséhez maga javasol saját megoldást, vagy kiegészítéseket fűz hozzá (pl. *Agg ebet nem illet hintó szekér*. l. 242).

Stb., stb.

A dolgozatot bő bibliográfia zárja. (Paczolay Gyulát azért még belevenném.) A technikai kivitel mintaszerű: szép a gépelés, a szerkesztés, képek, illusztrációk is vannak.

Megjegyzések

A téma olyan sokrétű és nagy, hogy Forgács Tamás sem írhatott mindenről. Ez a megjegyzésekre is vonatkozik, amelyek, persze, igyekeznek a dolgozathoz kötődni. Egy részük szerintem figyelembe veendő, mások inkább a tágabb témakörhöz tartoznak, s már csak terjedelmi okokból is, inkább a témához való hozzáfűzések.

Forgács említi, hogy frazémakutatásunknak gyengéje (? volt) az elméleti megközelítés. Ez igaz, mégis arra hívnám fel a figyelmet, hogy a jövőbeli gyűjtőmunkát is meg lehetne rendszerezesebben szervezni. Még akkor is, ha ezek jó része már a médiából, az internetről származik és gépi gyűjtéssel folyik. De a hagyományos terepgyűjtéseken, akár a nyelvjárási, a regionális köznyelvi gyűjtésekkel együtt is lenne még azért keresni való. E téren jó emlékű Hajdú Mihály kollégánknak volt nagy érdeme, hogy az általa szerkesztett Csoportnyelvi Dolgozatokban diákokkal számos település vagy csoportnyelvi közösség szólás- és közmondásanyagát gyűjtette fel. (Itt persze, nem arról van szó, hogy Forgácsnak minden gyűjtést fel kellett volna dolgoznia).

Magam a hagyományos filológia művelése, annak megfelelő továbbadása terén is látok gondokat, noha elismerem és szükségesnek tartom az informatikai társadalom nagy előretöréséhez való alkalmazkodást is.

Elismerve a gazdag és színvonalas német szakmai anyag hasznát is, a disszertáció anyagában tanácsolnám a régi magyar anyag (még) erőteljesebb szerepeltetését, akár a német némi „kárára” is.

Kérdés, egyes csoportnyelvek, esetünkben a katonai nyelv és az egyházi nyelv frazémaszolgáltatását nem lenne-e érdemes nagyobb súllyal tárgyalni, tudniillik a korai időszakból innen van a legbővebb anyagunk. Olyan esetekben is, amikor egyes frazémák csak egy korábbi időszakaszban, időintervallumban élnek. Ezek ismerete a klasszikus magyar irodalom vagy például a mai (protestáns) énekek egy részének a jobb megértését is segítené.

Egy-két korai frázisunkra – feltételesen – még a korai latin nyelvű történeti szövegeinkből is következtethetünk. A Képes krónika – bizonynyal egy korábbi forrást felhasználva – írja a részben olasz és német származású, Szent István után uralkodó I. Péter királyunkról: „Magyarország nemeseit megvetette, gögös szemmel és telhetetlen szívvel falta a föld javát, vadállati módon ordító németjeivel és fecske módjára fecsegő olaszaival. (Ford.: Geréb László. Bp. 1971.48). Vö. „[Petrus rex] ... nobiles Hungarie aspernabatur, bona terre superbo oculo et insatiabili corde cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis yrundinum garrulitate murmurantibus devorabat (Scriptores Rerum Hungaricarum I. köt. 323). Az említett nyelvek hangzásának megítéléséből ítélve bizonyára egy magyar anyanyelvű mellőzött nemes számára az olasz túl dallamos, lágy volt, ezért hasonlítja a fecske hangjához. A fecske szavunk, illetve töve hangutánzó (*fecs* + *ke* kicsinyítő képző; vö: *cinke*, *csir* [állathívogató] + *ke* stb.) Calepinusnál (436) pedig már ezt olvassuk: „Fecske módjára föcsögök”. Anonymus pedig a Gesta Hungarorumban (25) Téténynek az okosságáról szólva a magyar nyelv legkorábbiról adatolt formulájával említi, „mint ahogy a regőseink mondják: »Maguknak ők mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek«”(Pais Dezső ford. Bp. 1977.102). Vö. „Ut dicunt ioculatores: Omnes loca sibi aquirebant et *nomen bonum accipiebant*” (SRH. I. 65). Erre már Arany János is felfigyelt, legrészletesebben pedig (ifj.) Horváth János foglalkozott e kérdésekkel (Árpád-kori irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954). Tekintsük meg ezt a bizonynyal föltehető frázist kissé hosszabban.

Mivel alább a katonai nyelvre és az egyházi nyelvre – történeti szempontból két fontos területre – mintegy példaként viszonylag hosszabban térek ki, és ez a célnak is megfelel, az alábbi vonatkozó szövegben rövidítve és némileg módosítva felhasználom két munkám, a Balassi kommentárok (Debrecen, 2005) és A legkorábbi magyar szövegemlékek (Debrecen, 2005) egyes részeit. A katonai témáról például Mészöly Gedeon is írt (MNY 1971); a *por* és *hamur*ól pedig Horváth Katalin (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei, Szeged, 2003).

A katonai nyelvről szólva: Balassi Bálint leghíresebb verse, az Egy katonaének is tartalmaz egy ide tartozó kifejezést. A költemény középső, ötödik versszakában Balassi a végvári katonákról írja:

Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak,
Midőn, mint jó sólymok, mezőn széllyel járnak, vagdalkoznak, futtatnak.

S megvan az Anonymusból kikövetkeztethető kifejezés (bizonynyal nevezhetjük frázisnak), például az 1476-ban írott Szabács viadalában is: „Egy idén nagy jeles strumlást tőnek, | Azzal

magyarok *jó nevet vőnek*”. Tinódi Lantos Sebestyén Károl császárnak hada Saxoniába, ott kúrfirstnak megfogása című énekében ugyancsak megtalálható hasonló formula:

Példa lehet ez az több magyaroknak,
Ez kevés nép mel hívön szolgálának,
Nagy sok országban ők *jó hírt hagyának*.
Magyaroknak *hírt, nevet jót hozának*.

S a Kapitány György bajviadalja című énekben szintén előfordul hasonló kifejezés:

Terekeken ha diadalmat vesznek,
Nagy hálákat adnak ők az Istennek,
Örülnek, vigadnak az nyereségnek,
Mentől inkább annak tisztösségének.

Jó legínyök, vitézök végházakba,
Vannak gyakran terekkel bajvívásba,
Az körösztýén hitért gyakor harcokban,
És *jó hírért, névért* sok országokba.

Az idézett Balassi versszakkal kapcsolatban azonban még szükséges megjegyeznünk, hogy a strófa főnevei közül nemcsak a *tisztesség* és a *vitézség*, hanem az *emberség* is az említett, e főneveket megelőző formulához kapcsolódik, Balassi a két párhuzamos sorban – a históriás énekekhez is hasonlóan – a szinonimák halmozásával ugyanazt a gondolatot variálja. Az *emberség* szónak itt nem ’humanitás’ a jelentése, mint ahogyan általában számon tartják és tanítják. Balassi nem a „vitézek erkölcsi nagyságát hirdeti”, hanem bátor katona voltukat: jó hírüket, nevüket, tisztességüket ’tisztelt voltukat’ (amit megint csak a jó katonáskodással vívnak ki), azt, hogy emberül megállják a helyüket (vö. *emberség*) és vitézül harcolnak (vö. *vitézség*). A régi (katonai) nyelvben az *emberségnek* is ’vitézség’ jelentése volt. A korabeli (magyar) valóság, a végváriak ismert, noha többnyire szükség szülte túlkapásai sem támogatják, hogy őket a humanitás példájának tekintsük. Mint ahogy a versszak utolsó sora is ez ellen szól: a végbeliek akkor adnak emberségről példát, midőn az ellenséget vagdalgatják és futtatják. Még sok példát lehetne hozni, de végül egy Tinódi-idézet zárja a sort. Az Egri históriának summája című énekében 1553-ban írja a várvédőkről:

„Jó hívséggel ők *embörködének*,
Munkát, fáradságot szönvedének,
Kik erős hitben mindvégig lűnek,
Sok jámbortúl ők *jó nevet nyerének*”.

Azt gondolom, a régi katonai nyelvhasználatban például a *jó nevet, jó hírt (jóhírt, nevet) vett (nyert, hozott)* frazémának tekinthető. Az *emberség* szóról azt mondhatjuk, hogy annak ’vitézség’ jelentése Balassi korában elterjedt volt. Katonákkal, a harccal kapcsolatban, a katonai nyelvben pedig szinte kizárólagos. Noha e mellett a szónak megvolt a mai ’humanitás’ értelme is: „De, hogy búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, az-é a jó *emberség*?” (Balassi: Tebenned Júlia...). Az emberség, tisztesség (’tisztelet’), vitézség szavak

is jórészt hasonlóan viselkednek, azon is lehetne gondolkodni és még nagyobb anyagon megnézni, nem tekinthetők-e bizonyos szókapcsolatokban frazémáknak.

Megemlítem viszont még, hogy a *tisztesség* (és) *emberség* vagy az *emberség* (és) *tisztesség* szerkezetet (esetenként a *példát ad*-dal együtt) – aligha közvetlen vagy közvetett Balassi-hatásra, inkább az alkalmas nyelvi struktúra (párhuzam, egyenlő szótagszám) okán, de a szavak mai 'humanitás', illetve 'becsületesség' jelentésével –, olykor ma is használják. Néhány előfordulást idézek a Hajdú-bihari Napló című napilapból. 1994-ben nyugdíjba ment a Hajdú-Bihar megyei rendőrkapitány, Rácsay Lajos. Az őt búcsúztató cikknek ez volt az alcíme: „*Tisztesség, emberség, elkötelezettség, magas szintű szakmai tudás – vallja*”, amit a rendőrkapitánynak a cikkbeli nyilatkozatából idéztek: „Sőt, olyan bűnöző is volt, aki öt év után kijött a börtönből, megkeresett és megköszönte, hogy *tisztességgel, emberségesen* kezeltem az ügyét. Mindig az vallottam: *tisztesség, emberség, elkötelezettség, magas szintű szakmai tudás*, és ha ezt át tudtuk adni a beosztottaknak, akkor lehetett követelni is”. 1995-ben meghalt Kolozsvári Lajos, aki korábban a megyei tanács köztisztviselőként álló vb-titkára volt. A megyei közigazgatási hivatal és az önkormányzat nekrológja azt írta róla, hogy munkatársainak „*emberségből és tisztességből példát, szakmai igényességből mértéket adva*” dolgozott. Azt is mondhatjuk tehát, hogy az említett szavak, szerkezetek az *emberség* és a *tisztesség* együtt használva a mostani jelentéssel itt frazémaszerű

A katonai nyelvben, persze, még számos frazéma él(t): A roppant sereg először a roppant, megzajdult harcra induló sereget jelentette, majd a (*nagy*) *roppant seregből* (*táborból városból* stb.) nagy sereg (*tábor, város* stb.) lett; sőt aztán a *roppant nagy*-ból szófajváltással határozószó. Vö: Tinódi (Hadnagyoknak tanúság...): Meghallgattad fohászkodásunkat, / Mast vélünk vagy, vessük fel mi fánkat, / Jézust Jézust üvölsünk, ropp, csatt, patt.”; Balassi (Egy katonaének): „Roppant sereg előtt távol az sík mezőt széllyel nyargalják, nézik” [a vitézek.] A Tinódinál említett fa a kopjafa rövidebb megnevezése (nem mint a disszertáció véli: fémhegy nélküli.) Van is két adatunk (én ennyit ismerek), ami szókapcsolat állandósulását mutatja, nem lehetett hosszú életű. A Szép ének a gyulai vitézekről című versben a katonák keményen számon akarják kérni a várkapitánytól, hogy már régóta nem kaptak zsoldot: „Mind fejenként kapitánra ökleljünk, / Mert lovastól az fát meg nem ehetjük.” A Küküllői névtelen Abigailról és Nabalról szóló bibliai története pedig arra inti a gazdagokat, hogy gondoskodjanak a vitézekről, mert azok különben erőszakkal veszik el a szükségletüket: „Mert lovastól az fát meg nem ehetik”; azaz nem válhatnak meg a legfontosabb dolgaiktól, a lovuktól és a kopjafától”.

Ha a régi egyházi szövegeinket vizsgáljuk, nem kell messzire menni, hogy frazémára találjunk. Lásd Halotti beszéd: „ýja pur el chomuv uogmuc” 'Bizony /? íme/ por és hamu vagyunk' Az e mondatban szereplő *por és hamu* (*vagyok, vagyunk*) nemzetközi, bibliai szállóige (l. 1Móz 18/27) és a legtöbb európai nyelvben megvan, például: latin: *pulvis et cinis*, angol: *dust and ashes*, észt: *põrm ja tuhk*, finn: *tomu ja tuhka*. A kifejezésben a *hamu* is vonatkozhat az ember szétporladt testére, hamvára. Maga a szópár és a szállóigévé lett mondat pedig az emberi lét múlandóságát, (az Istenhez képest való) jelentéktelenségét fejezi ki. A bibliai-egyházi frazémák variálódását e szállóige és a HB. kapcsolata is jól mutatja. A *por és hamu vagyunk* egy szinonimákból álló mellérendelő szerkezetet tartalmaz. Érdekes azonban, hogy a HB. latin mintájában-párhuzamában ez a kifejezés így nincs meg, csak később a Sermo

közepe fele egy másik hasonló: „Tandem misericors dominus recordatus est, quoniam *pulvis sumus*. Descendit de caelo ad terram ac per multa tempora perditum hominem quaesivit et invenit, quem et pretioso sanguine suo redemit...”; magyarul: „Végtére a könyörületes Úr megemlékezett arról, hogy *por vagyunk*. Leszállott a mennyből a földre és a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérén meg is váltott...” (Mészöly Gedeon fordítása 1956). Ez viszont tulajdonképpen a 103. zsoltár 14. versének egy része: „Dominus ... | recordatus est quoniam *pulvis sumus*” (Vulgata). Vö. ezt a zsoltárból vett bővebb idézettel: „A milyen könyörülő az atya a fiakhoz, olyan könyörülő az Úr az öt félők iránt. | Mert tudja a mi formáltatásunkat; megemlékezik róla, hogy *por vagyunk*.” (13, 14. vers — revideált Károlyi-féle fordítás; Bp. 1908). Megvan ez a hely például a DöbrK. 181-en is: „...Meg emlékezek hog *por vagónk*”. Ugyanerre a textusra utal Michael Bock hagenai prédikátor is Würtzgärtlin für die Krancken Seelen című, először 1562-ben megjelent munkájában, amelyet Balassi Bálint Füves kertecske címmel fordított le: „és esmét 103. psalm. Nem mindéltig visszavonó lészen velünk, sem penig örökké fog haragunni reánk. Miképpen hogy az atya könyörül a gyermekin, azonképpen az Úr is könyörül mindazokon, azkik ötet félők, mert jól esméri, minémű csinálmányok legyünk mi, és eszébe jut, hogy *por vagyunk*”. Az eredeti német szövegben itt ez áll: “Vnd im 103. Psalm ... Den er kennet, was für ein gemechte wir sind, Er gedencket dran, das *wir staub sind*. (Balassi Tizedik fű; vö. még Negyedek fű).

Tarnai Andor (A Halotti beszéd retorikája, 1989: 44–5) című cikkében pedig arra gondolt, hogy a HB.-nek megfelelő Pray-kódexbeli Sermo *pulvis sumus* eredete „nem lehet más, mint utalás a közismert bibliai *pulvis es, et in pulvem [pulverem] reverteris*-re] Gen. 3,18 [19]”. A teljesebb szöveg magyarul itt így hangzik: a Gen. 3 19-ben: „Orczád verítékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert *por vagy te és ismét porrá leszel*”. A Sermo *pulvis sumus* szerkezete, mint írja, „*por és hamu* alakban jelenik meg magyarul, és anyanyelvi szövegekben jóval később is általános”. Mivel pedig ennek latinját a HB. szerzőjének a Sermo közepéből kellett kiásnia, hogy beszédje elejére tegye, ez is arra vall, hogy a HB. a Sermónak nem közvetlen fordítása, s a *por és hamu* pedig a HB.-be a „népszerű egyházi tanítás” frazeológiájából és szerkezetéből kerülhetett be.

Tarnai e megállapításának azonban ezúttal csak részben van igaza. A HB. szerzője a magyar nyelvű egyházi gyakorlatban általában is élő egy-két kifejezést valóban önállóan ugyancsak beledolgozhatott a szövegbe. A *por és hamu vagyunk* szintén ilyen lehetett; ez azonban nem vagy nem csak a „népszerű egyházi tanítás” része volt, hanem az egyházi irodalom legkülönbözőbb műfajaiban előfordult, s bibliai alapja ugyancsak van. Az 1Móz. 18,27-ben Ábrahám alkudozni kezd Istennel, hogy ha néhány igazat talál benne, ne pusztítsa el Sodomát. És felele Ábrahám és monda: Immár merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én *por és hamu vagyok*. (Vulgata: respondens Abraham ait quia semel coepi loquar ad Dominum meum cum *sim pulvis et cinis*). S a Biblia más helyein még számos hasonló kifejezés van, ahol az emberi élet mulandóságát több olyan kifejezéssel is jelölhetik, amelyek azt a porhoz vagy a földhöz, illetve nyomatékosabban, szinonim szavakból alkotott szópárral a porhoz (vagy a földhöz) és a hamuhoz hasonlítják. Ezekből az egyházi latin és a nemzeti nyelvek fráziskészletébe is bekerültek. A HB., a PrayK. Sermója és más szövegek esetén ugyanakkor pontosan megállapítható, hogy a vonatkozó kifejezés mely bibliai textusra, szentleckére vezethető vissza. A középkorban ezek a frázisok ott éltek az (egyházi) szerzők

tudatában, s átdolgozás, fordítás során is szabadabban alkalmazták őket. Az, hogy a HB. szerzője netán a *pulvis sumus* kifejezés helyett egy hasonló (bibliai) frázist használt, beleillik a középkor fordítási szokásaiba. Annál is inkább, mert az az eljárás, amikor egy latin (vagy magyar) szót egy fordítás vagy egy másik szövegváltozat – kötőszó (és, vagy, avagy, azaz) közbeiktatásával vagy anélkül – egy szinonima hozzátoldásával ad vissza, a középkori írásbeliségben, különösen a nemzeti nyelvekben, a magyarban is igen gyakori. Lásd PéldK. 67–8: “erews embereket... *le haytok es le hullatok*” : vitales spiritus... *reflecto* (l. Papp TNyt 2/2: 490); Tarnai (1989: 49) pedig a kódexekből épp a latin *pulvis*-nak is hoz olyan visszaadásra példákat, amelyek azt a magyarban a *por és hamu* szavakból álló szópárral tolmácsolják: „Temesvári Pelbárt: De tempore I, 3, I: *pulueres seu partes* Érdy-k. 10/a: *porokat hamwyokat*; uo. I, 3, R: *puluerem omnium* = Teleki-k. 246: mindeneknek *porat hamuyat*”.

Horváth János (1931: 135) szóikerítésnek nevezte ezt a fentebb említett, főleg a kódexirodalomban jelentkező és ott szinte már modorosságnak tekinthető halmozási formát. Magam a Laskai Sorok (*téged*) *kérlek és uszunlak* szópárja kapcsán mutattam be, hogy az *uszunlak* kiveszésével, hogy jön létre a *kérlek és intlek*, ami a mai katolikus és protestáns liturgiában is megvan. A misében is vannak ikerformulák: *mélto és igazságos, illő és üdvös*, a reformátusoknál pedig: *hiszem és vallom* (ami már a kódexekben gyakori), *ígérem és fogadom*. Megjegyzendő, hogy az említett kifejezések bővülésére, variálódására mai adataink ugyancsak vannak. Például az István, a király című rockopera elején a szövegíró, Bródy János az 1Móz. 3,19-re alludál, úgy, hogy az ott lévő *föld* vagy *por* szó helyébe az 1Móz. 18,27 *por és hamu* kifejezését teszi: *Porból s hamuból vétettünk, s azzá leszünk, | Megholt hívünkért, Gézáért, könyörögjünk*”.

A HB-ben van még egy ikerformulaként frazémának tekintendő kifejezés: *halálnak és pukulnek* (az utóbbi jelentése itt ‘sír, alvilág’, illetve csak a ‘halál’ jelentést erősíti). Ez gyakori a régiségben, más nyelvekben is.

Szóval – bár ez részletkérdés – az ikerformulákkal a disszertációban lehetett volna bővebben foglalkozni, s a bővülési lehetőségre is kitérni.

Frazéma még a HB-ben a *halálnak halálával halsz* is, amely valószínűleg a *halállal hal* (l. a vonzatot) és a *halálnak halála* keveredéséből jött létre. Ugyancsak frazéma az az apostoli hitvallás régies szövegében a téves mondatbeli átértékelődéssel létrejött *halottaiból feltámad* szókapcsolat (az előtte álló *poklokra* szóra vonatkozik, de téves tagolással Krisztusra értették), Állandósult szókapcsolati jellegüket mutatja, hogy például a Károli-biblia 1908-as revíziójánál mint régies kifejezéseket kihagyták őket Ezékiel könyvének revizora kétszer mégis bevette a *halálnak halálával hal-t*, az Apostolok cselekedeteibe pedig a *halottaiból föltámad* került be ötször, noha az eredeti Vizsolyi Bibliában ezek ott nem szerepeltek.

Magam biztos vagyok benne, hogy az Ómagyar Mária-siralom *buabeleul kyniuhhad* szerkezet is frazéma ‘bújából könnyítsed’ jelentésben, mint ahogy azt korábban már Négyesy László és Martinkó András felvetette. Ez illik a szövegösszefüggésbe, a latin megfelelőhöz-mintához, s tudni kell, hogy a *könnyű* korai adatainak többsége az első szótagban i-vel hangzik, a *ki* igekötőt pedig még nem írták volna egybe a szóval. És ellentétben a *kinyújtsad*-dal vannak rá adatok (pl.: WinklK. 334: „Fyadath fedezyed... Farrattsagaath kynyebehed”? stb.. – A disszertáció témakörének folytatásához ajánlanám majd a kódexszövegek szaporodó feldolgozását (egy példa: MargL 201: „állj hátra, hagybekeet ennekem.)”

S kifejezetten felhívnám a figyelmet a drámákra, elsősorban a Szép magyar komédiára és Bornemisza Péter Elektrájára. A Szép magyar komédiában például kollégánk majd érdekes, használható adatokat fog kapni anyagához: alliterációs formában szerepel benne a *Csak heában, heában hányod a borsót a falra, csak héában hegedülsz az malomban* szólás, találkozni fog a néma gyerekek anyja sem érti szavát frazémával, a réz 'rézpénz' jelentésével (vö. a *kivágja a rezet* szólást). Itt Credulus Dienes juhásztól kér felvilágosítást aki viszont rézpénzt szeretne borraivalóul: „mikor rezet mutatsz reám, köszöned azkor.” Nem értem, hogy a kiadások miért a *berezel* igével vetik össze.

Megemlítem még, hogy az *Ő se jobb a deákné vásznánál* szólás tárgyalásakor elkerülte a figyelmét a magyarázatom, noha Bárdosi, Szemerkenyi, Ács Pál és mások hivatkoznak rá. Nem rossz hetesvászonról van abban szó, hanem, ahogy egy elbeszélés elmondja, egy ügyetlen, lusta lányról, akit Máté deák elvett, de nem tanult meg szőni, fonni. Végül a deák hiába tetette magát halottnak, még akkor sem készült el a szemfedele. A Taylor-féle folklór indexbe be is soroltam (utánam Ács Pál is). Az effajta lusta asszony említése – jó példa ez a népköltészet mozgására – „Az el kéne indulni, meg kén házasodni” kezdetű népdalban is megjelenik: „Ha gazdagot veszek, nem tud szőni, fonni / Jaj de szégyen nekem pénzért gatyát venni.”

Megjegyzéseimet nemcsak jelen dolgozatra, hanem a témakört művelő disszerens további munkájára való tekintettel is tettem. Például a téma szempontjából a korai magyar írásbeliség egy-két reprezentatív darabjáról is érdemes szólni.

Bírálatomat, véleményemet Forgács Tamás dolgozatáról a következőkben foglalom össze. A disszertáció egy nagyszabású, újszerű kísérlet, amely a magyar történeti frazeológia művelése alapjainak a részletes felvázolását tűzte ki célul, elsősorban nyelvészeti szempontból. Ez a maga nemében egyedülálló teljesítmény. Igen jó elméleti felkészültséget, a gépi adatgyűjtésben való jártasságot mutat. Kivételesen jól ismeri a német szakirodalmat, s támaszkodik is rá. A vonatkozó magyar szakirodalmat szintúgy, de e téren kevés előzményre támaszkodhatott. Bár dolgozatának a Történeti frazeológia a címe (tehát nincs benne a: magyar), javasolnám, hogy vizsgálataiban a régi magyar anyag még jobban előtérbe kerüljön. Készséggel javaslom, hogy a dolgozat vitára kerüljön, utána pedig a jelölt kapja meg az MTA doktora címet.

A. Molnár Ferenc
DSc, professor emeritus